

НАВЧАЛЬНИЙ СЛОВНИК У ВИШІ: МІСЦЕ, РОЛЬ І ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ

© Южакова О. І., 2013

У статті розглянено проблему укладання навчального термінологічного словника, який би в освітньому процесі сприяв формуванню цілісного світогляду майбутнього фахівця, виробленню в нього системного підходу до аналізу будь-яких явищ дійсності; крім того, подано пропозиції щодо засад укладання та організації макро- і мікроструктури такого словника.

Ключові слова: українська мова, термінологія, лексикографія, навчальний словник, словникова стаття, макро- і мікроструктура словника.

The article considers the problems of compiling a teaching terminological dictionary that would contribute to formation of the integral outlook of the professional to-be at the educational process as well as developing his system approach to analysis of any phenomena. Furthermore, suggestions are made concerning the principles of compiling and organising macro- and microstructures of the dictionary.

Keywords: Ukrainian language, terminology, lexicography, teaching dictionary, dictionary entry, dictionary macro- and microstructure.

Наразі в сучасному освітньому просторі як провідну визнано тенденцію, спрямовану на вироблення в учнів і студентів системного мислення, і на його підставі – світогляду, сформованого на основі особистісного усвідомлення глобальних проблем людства через інсайтно-інтуїтивне осягнення світу, що, за переконанням учених, можна здійснити, зокрема, шляхом певного перебудування навчального матеріалу. Така перебудова сприятиме інтеграційності навчання, зміцнюванню міжпредметних зв'язків, посилить фундаментальну підготовку студента, що допоможе йому виокремити в конкретній дисципліні «базисну інваріантну частину її змісту, яку після самостійного опанування й реконструювання він зможе використати на новому рівні під час студіювання інших дисциплін» [11, с. 166].

З огляду на те що зміст кожного курсу «сягає корінням» у базисні знання, всі курси містять більшою чи меншою мірою спільні теми, які розглядають у різних аспектах залежно від спеціальності, віку студентів..., тому доцільно згрупувати дисципліни в блоки, що, перш за все, слугуватиме розвиткові міжпредметності. Крім того, останнім часом учені радять починати вивчення кожного курсу з репрезентації ряду понять, які становлять його змістове ядро [11, с. 166]. Для цього важливо упорядкувати навчальний словник з кожної дисципліни і/або із блоку споріднених предметів, у якому потрібно, на наш погляд, чітко виокремити відповідні поняття, унаочнивши, якщо можливо, їхню взаємозалежність і підпорядкованість, що, своєю чергою, уже на першому занятті певним чином зорієнтує студента, дасть йому змогу об'єднати нове й відоме в струнку цілісну систему, створить передумови для порівняння з уже здобутими знаннями й стане основою для вироблення системного підходу під час досліджування будь-яких явищ дійсності.

Заразом існує й інший бік питання. Незважаючи на те що в Україні вийшло друком багато галузевих й вузькогалузевих словників як навчальних, навчально-довідкових та навчально-практичних видань (наприклад, праці Н. В. Нікуліної [8; 9]), сьогодні помітним стає напрям укладання навчальних словників універсального типу, у кожному з яких репрезентовано інформацію, характерну для різноманітних лексикографічних праць: акцентологічних, антонімічних, граматичних,

ідеографічних, орфографічних, перекладних, синонімічних, тематичних, тлумачних та ін., що унаочнено, зокрема, у роботі Є. В. Купріянова [6].

Отже, **мета статті** – обґрунтувати необхідність укладання такого комплексного навчального словника з кожної дисципліни і/або ряду дисциплін, показати місце й роль в освітньому просторі, з'ясувати засади укладання; завдання полягають у висвітленні певних проблемних питань, які нині характеризують цей процес.

Зробивши невеликий екскурс у теорію сучасних технологій навчання, доповнимо: наразі учень і студент стають «жертвами» предметно-центричної системи навчання, що формує диференційне, «готове», знання, на підставі якого розвивається репродуктивне мислення. На противагу йому, інтегративний тип пізнання, який є стрижень багатьох інноваційних педагогічних технологій, бо спрямований, зокрема, на стимулювання мисленневих процесів й активізацію креативності, сприяє відновленню цілісних уявлень про світ, що не можна здійснити без використання системного аналізу та міждисциплінарного підходу. У будь-якому разі перехилення в бік репродуктивних систем (класно-урочної та лекційно-семінарської) перешкоджає впровадженню дослідно-креативних методів у навчання.

Водночас окреслену проблему не можна розв'язати, механічно замінивши одні прийоми й методи новими, навіть прогресивнішими, адже потрібно переглянути самий зміст навчання, оскільки «шлях досягнення адекватного світосприйняття як наслідку головної загальної освіти полягає не від окремих дисциплін до гіпотетичного цілого, а від цілісної картини світу, перекладеної педагогічними засобами на мову навчальної програми, до індивідуального образу цілісного світу кожного із суб'єктів» [15, с. 19], тому чільне місце в освіті має належати світові, який треба вивчати мовою наук, а не навпаки.

Як було зазначено, вихід із цієї кризової ситуації певна група учених [4; 11; 13] вбачає у викладанні інтеграційних курсів, ґрунтом для яких має стати відновлення міжпредметних зв'язків, які сприятимуть встановленню цілісного світосприйняття (попри фрагментарне!) у тих, хто навчається. Першим кроком на цьому шляху й буде виокремлення ословленої поняттєвої бази предмета, елементи якого відображали б головні осі його змісту [11, с. 166] і були згруповані й подані таким чином, щоб студент зміг на початку ознайомлення із цією дисципліною наочно уявити «вбудованість» її в сучасну наукову картину світу.

Приміром, суто технічні курси «Теоретичні основи холодильної техніки» та «Холодильні машини й установи спеціального призначення», що студіюють в Одеській національній академії харчових технологій на факультеті низькотемпературної техніки і технології, за своєю суттю інтеграційні, бо для їхнього опанування необхідні знання з багатьох споріднених і неспоріднених дисциплін, як-от: класичної фізики, застосовної термодинаміки, хемії, екології, біології, машинобудування, опору матеріалів, математики, інформатики. Гортаючи сторінки пропонованого словника вже на першому занятті, студент може зробити висновок про те, що більшість термінів «нової» дисципліни йому вже відома, і порушити питання про те, як ці всі поняття по-іншому об'єднано в цій галузі знань. Шукаючи відповідь на своє питання, він усвідомлено оволодівав би знаннями, що, безперечно, стало би кроком до вищезазначеної мети, бо йому довелося б мати справу зі струнко організованим й одночасно міжпредметним поняттєвим апаратом, за допомогою якого можна розв'язувати різноманітні проблеми.

Отже, потреба в такому словнику в теорії зрозуміла, тому зупинимось на питанні про його тип, засади укладання, що має відбитися в макро- і мікроструктурі.

Визначаючи тип такого словника, спираємось на загальновизнану класифікацію лексикографічних видань ([3, с. 7–11; 7, с. 206; 2, с. 124, 126–129]). Уточнимо, що словникарську працю, у якій зібрано головні термінні одиниці, строго систематизовано їх за розділами курсів і подано у вигляді переліку термінів, які відбивають зміст цих дисциплін, можна назвати тезаурусом («словник із поняттєвою диференціацією лексикону за певними тематичними групами різного ступеня узагальнення й кількості» [14, с. 598]). На підставі цього репрезентований варіант лексикографічної роботи характеризуємо як словник-тезаурус, який, на нашу думку, сприятиме засвоєнню матеріалу як цілісної, логічної, чітко структурованої системи та на її підставі – вивченню техніки, поряд з досягненнями й проблемами в цій сфері, як частини сучасної світової культури й

невід’ємного складника людського буття. Цей словник не обов’язково може бути перекладним, хоча, на нашу думку, у двомовних регіонах варто зробити його саме таким.

Концептуальні засади пропонованої праці – логічність і тематичність – мають реалізуватися насамперед в елементах її макроструктури (передмові, правилах користування словником, реєстрі термінів, поняттєво-термінологічних групах, що відображають поля предметної галузі, загальних графічних ілюстраціях).

У зв’язку із цим першорядного значення набуває виокремлення термінів-домінант, зміст яких допомагав би відтворити чітку, логічну канву курсу, а також залежних від них номінацій на позначення видових (гіпонімічних) та інших аспектних понять (партитивних, еквонімічних тощо), співвідносних з домінантними (гіперонімами, голонімами). Терміни-домінанти в сукупності із залежними від них номінаціями (допоміжними, або субдомінантними) становитимуть ієрархізовані блоки-фрейми, які є елементами тезаурусу й у парі з цим слугуватимуть зразками оптимальної організації інженерних знань, поданих у вигляді наочних структур, що показано нижче:

ИЗ.2.1 Парокомпрессорные холодильные машины (<i>старое название: парокомпрессионные холодильные машины</i>) в зависимости от: - <i>типа компрессора</i> (см. ИЗ.2.1.1); - <i>термодинамического цикла</i> (см. ИЗ.2.1.2); - <i>назначения</i> (см. ИЗ.2.1.3)	ИЗ.2.1 Парокомпресорні холодильні машини (<i>стара назва: парокомпресійні холодильні машини</i>) залежно від: - <i>типу компресора</i> (див. ИЗ.2.1.1); - <i>термодинамічного циклу</i> (див. ИЗ.2.1.2); - <i>призначення</i> (див. ИЗ.2.1.3)
ИЗ.2.1.1 Парокомпрессорные холодильные машины в зависимости от типа компрессора: [...]	ИЗ.2.1.1 Парокомпресорні холодильні машини залежно від типу компресора: [...]
ИЗ.2.1.2 Парокомпрессорные холодильные машины в зависимости от термодинамического цикла: - <i>одноступенчатые ПКХМ</i> (см. ИЗ.2.1.2.1); - <i>двухступенчатые ПКХМ</i> (см. ИЗ.2.1.2.2); - <i>трёхступенчатые ПКХМ</i> (см. ИЗ.2.1.2.3); - <i>каскадные ПКХМ</i>	ИЗ.2.1.2 Парокомпресорні холодильні машини залежно від термодинамічного циклу: - <i>одноступеневі ПКХМ</i> (див. ИЗ.2.1.2.1); - <i>двоступеневі ПКХМ</i> (див. ИЗ.2.1.2.2); - <i>треступеневі ПКХМ</i> (див. ИЗ.2.1.2.3); - <i>каскадні ПКХМ</i>
ИЗ.2.1.2.1 Одноступенчатые ПКХМ: - <i>одноступенчатые ПКХМ с циклом в двухфазной зоне (2 КМ – 2 КД);</i> - <i>одноступенчатые ПКХМ с циклом в сверхкритической зоне</i>	ИЗ.2.1.2.1 Одноступеневі ПКХМ: - <i>одноступеневі ПКХМ з циклом у двофазній зоні (2 КМ – 2 КД);</i> - <i>одноступеневі ПКХМ із циклом у надкритичній зоні</i>

Підкреслимо, що таку лексикографічну працю варто укласти ще й з огляду на послідовність, якої дотримуються викладачі, читаючи означені предмети (тематичність). До речі, вищеназвані курси («Теоретичні основи холодильної техніки» та «Холодильні машини й устави спеціального призначення») починають зі студіювання фізики низьких температур (фізичних і термодинамічних основ здобування штучного холоду), а відтак переходять до ознайомлення з характеристиками, параметрами й властивостями робочих речовин холодильної техніки (холодоагентів, тепло- і холодоносіїв), після чого розглядають холодильні машини та їх загальні характеристики і, врешті, елементи парової компресорної холодильної машини (компресор, конденсатор, випарник, дросель, допоміжну та спеціальну апаратуру холодильних машин). Такий порядок подання матеріалу, віддзеркалений у словнику, добре узгоджуватиметься з дидактичними цілями ефективнішого опанування цих курсів і, з одного боку, «має спростити створення єдиних вимог до різних форм контролю» [11, с. 167], та, з іншого, – полегшити користувачам вельми енерговитратні процеси вивчення, повторювання й узагальнювання великого обсягом і складного за змістом матеріалу, тому описувана праця має стати невід’ємною частиною навчального процесу та однією з базових поміж решти підручників і посібників.

Отже, фреймова побудова уможливить створення навчального словника за логічною й тематичною засадами, на підставі яких будуть експліцитно виражені родо-видові, партитивні, еквонімічні та інші лексико-семантичні відношення, що показано завдяки нумерації статей і шрифтам (грубому, курсиву тощо). До того ж словникова стаття, позначена одним індексом, може складатися як з одного терміна, так і з ряду термінів, об’єднаних домінантною номінацією. У наведеному прикладі терміноодиниці подано двома мовами, проте кількість мов можна варіювати.

Проте попри позитивні моменти постає проблема: як користувачеві знайти потрібну термінну одиницю, адже тезаурусно-фреймова організація пропонованого словника передбачає абеткове розташування термінів лише тоді, якщо воно не суперечить логіці та послідовності викладу матеріалу. Внаслідок цього одиниця *помірно низькі температури* передуватиме номінації *криогенні температури*, термін *середні холодильні машини* – одиниці *великі холодильні машини*, термін *одноступеневі холодильні машини* – номінації *двоступеневі холодильні машини* тощо. У такому разі необхідно подати в кінці словника абетковий покажчик (абетковий покажчик).

І ще одна заувага, яка нині має чи не найважливіше значення для України, стосується переднього слова, у якому розкривається позиція словникаря, його ставлення до української мови й культури, а також обізнаність на термінологічних проблемах країни й світу.

Взірцем словникової передмови, у якій не тільки поінформовано користувача, але й закликано «інтенсивно розвивати цю мову» [12, с. 4], створювати і/або відновлювати терміни, є наукове й палке передслово В. Перхача («Російсько-український науково-технічний словник») [12, с. 3–19] і М. Зубкова («Новий російсько-український політехнічний словник: 100 000 термінів і термінів-словосполучень» [10, с. 3–4]).

На рівні мікроструктури, як визнано, словникову статтю оформлюють за зонною засадою, оскільки структура такої статті поділена на певну кількість зон, що залежить від типу словника (як і види лексикографічних праць, словникові зони досліджено вельми ретельно [2, с. 123–129; 5, с. 91–97; 6, с. 10–14]). Звичайно учені виокремлюють: 1) заголовковий термін; 2) ремарку щодо сфери вживання; 3) переклад цього заголовку, якщо словник перекладний; 4) акцентологічну, граматичну, орфографічну, орфоепічну, словотвірну характеристики терміна; 5) дефініцію, якщо словник тлумачний; 6) приклади на сполучуваність з іншими словами; 7) похідні слова; 8) етимологічну інформацію; 9) синонімічні/антонімічні одиниці; 10) належність до лексико-семантичних полів і груп тощо.

Зрозуміло, що лексикограф під час укладання словника може ігнорувати або додавати певні зони залежно від власного наміру, причому, якщо йдеться про комплексний (універсальний) словник, кількість зон, порівняно з іншими типами лексикографічних праць, треба збільшити. У роботі Є. В. Купріянова [6, с. 11–14], пропонований словник якого можна, на нашу думку, вважати універсальним, їхня кількість дорівнює семи, проте це питання потребує окремого розгляду.

Крім того, і сьогодні спричиняють дискусії проблеми, пов'язані із граматичною зоною та зоною термінної синонімії, або, радше, варіантності, через те що з-поміж термінознавців і науковців немає єдності з питань термінотворення. Саме тому становить інтерес «поміркований» підхід до розв'язання термінологічних проблем, прихильники якого прагнуть виробити оптимальний варіант термінних номінацій з огляду на принцип стабілізації наукової мови, під яким розуміють зрівноважування процесів відновлювання термінного корпусу за словниками 1921–1933 рр., породжування автентичних і запозичування одиниць на позначення нових понять із процесами, спрямованими на зберігання термінів, які вже існують у науковому обігу і яким наразі немає адекватних питомих замінів. Зрозуміло, що реалізувати на практиці такий підхід непросто, адже він потребує скоординованих зусиль багатьох учених.

Приміром, у граматичній зоні перед укладачем словника постають суперечливі питання з морфології, синтаксису, а також з таких розділів мови, як фонетика і дериватологія (словотвір), адже термінологія, загалом, має відповідати українській ментальності, тому не *ступінь насичення*, а *ступінь насиченості*, не *прискорювач*, а *пришвидишувач*, не *установка* (пристрій), а *устава*, не *датчик*, а *давач*, не *охолоджуюча речовина*, а *охолоджувальна ...*, не *утилізуючий* (утилізувальний) *пристрій*, а *пристрій-утилізатор* (прийнятний термін: *утилізаційний пристрій*) тощо.

Виникають й інші проблеми в граматичній зоні, які неможливо висвітлити в одній статті, зокрема, під час перекладання російських двовидових дієслів із суфіксом *-ирова-* на зразок *адсорбировать*, *барботировать*. Доречне розв'язання цього питання запропонували автори «Англійсько-українсько-англійського словника наукової мови (Фізика та споріднені науки)» [1], утворивши форми вищезгаданих дієслів dokonаного виду й мотивованих ними іменників: *абсорбувати//заабсорбувати, абсорбування// заабсорбування* [1, с. 2]; *барботувати//збарботувати, барботування//збарботування* тощо [1, с. 51].

Ставлення до варіантних форм термінів (*гігроскопічність* – *вологовбирність*, *ентальпія* – *тепловміст*, *сублімація* – *визгін*, а також *вентилятор* – *(по)вітрогін*, *вода(про)від* – *водогін*, *підшипник* – *вальниця*, *шатун* – *гонок*, *хитень*, *кривошип* – *корба* тощо) з боку учених також неоднозначне. Позиція автора статті збігається з поглядами словників О. Кочерги та Є. Мейнарочича [1], які не підтримуючи ані термінологічного пуризму, ані тенденції, спрямованої лише на збереження зрусифікованих форм термінів, які дуже поширені сьогодні, ретельно проаналізували й дослідили «старі» та «нові» варіанти й подали їх у своїй праці як «рівноправні», даючи змогу користувачеві самому обрати прийнятний термін [1, с. VII].

Отже, доходимо висновку, що навчальний термінологічний словник з кожної дисципліни (або з ряду споріднених дисциплін), укладений як тезаурус, має допомогти студентові досягнути сучасну наукову картину світу в її системності та єдності живого, неживого й духовного. Заснований на логічній і тематичній засадах, такий словник потрібно чітко структурувати, ієрархічно розташовуючи номінації, наприклад, залежно від ступеня узагальнення в межах лексико-семантичних груп, а саме: базові терміни (терміни-домінанти) слугуватимуть головними змістовими орієнтирами в певній галузі та підпорядковані їм дрібніші одиниці (субдомінантні) найповніше розкриватимуть сутність перших. Універсальність цієї лексикографічної праці доцільно показати, доповнивши її різноаспектними відомостями. Мабуть, така спроба стане сходинкою на шляху до зближення наук та впровадження інтеграційних методів у навчання для формування цілісного світогляду студентів і, зокрема, особистісного усвідомлювання кожним через власне «Я» важливої проблеми про додання суперечностей між людиною і довкіллям.

1. *Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки): У 2-х частинах* / [уклад.: О. Кочерга, Є. Мейнарочич]. – Вінниця : Нова книга, 2010. – Ч. II – українсько-англійська. – XXXIV + 1566 с. 2. *Васенко Л. А. Фахова українська мова : навч. посіб. для студ. фіз.-мат. і тех. спеціальностей вишів усіх форм навчання* / В. А. Васенко, В. В. Дубічинський, О. М. Кримець. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 272 с. 3. *Гринёв С. В. Принципы теории терминологии* / С. В. Гринёв // *Теория и практика научно-лексической лексикографии: сборник статей.* – М. : Рус. язык, 1988. – С. 5–11. 4. *Гузев В. В. Образовательная технология: от приёма до философии : учеб. пособие* / В. В. Гузев. – М. : Издат. фирма «Сентябрь», 1996. – 112 с. (Библиотека журнала «Директор школы»). 5. *Крысин Л. П. Слово в современных текстах и словарях: Очерки о русской лексике и лексикографии.* – М. : Знак, 2008. – 320 с. – (*Studia philologica*). 6. *Купріянов Є. В. Українська термінологічна підсистема «Гідротурбіни» як об'єкт комп'ютерного словника: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01* / Є. В. Купріянов. – Х., 2011. – 19 с. 7. *Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура: монография* / В. М. Лейчик. – [изд.2-е, испр. и доп.]. – М. : КомКнига, 2006. – 256 с. 8. *Нікуліна Н. В. Англійсько-українсько-російський словник аббревіатур автомобілебудування: навчально практичне видання* / Н. В. Нікуліна. – Х. : Вид-во ХНАДУ, 2006. – 36 с. 9. *Нікуліна Н. В. Короткий російсько-українсько-англійський транспортний словник (основні поняття організації перевезень на транспорті) : навчальне видакння* / Н. В. Нікуліна. – Х. : ХНАДУ, 2008. – 50 с. 10. *Новий російсько-український політехнічний словник : 100 000 термінів і термінів-словосполучень* / [уклад. М. Зубков]. – Х. : Гриф, 2005. – 952 с. 11. *Педагогика и психология высшей школы : учеб. пособие для студентов и аспирантов вузов, слушателей ФПК и слушателей послевузовской психолого-педагогической пере-подготовки преподавателей вузов* / М. В. Буланова-Топоркова, А. В. Духовнева, Л. Д. Столяренко и др.; под общ. редакцией М. В. Булановой-Топорковой. – Ростов н/Д : Феникс, 2002. – 544 с. 12. *Російсько-український науково-технічний словник* / [уклад.: В. Перхач, Б. Кінаш]. – Л. : Львівська політехніка, 1997. – 456 с. 13. *Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: учеб. пособие для студ-ов педагогич-их учебных заведений, учителей и широкого круга работников образования* / Г. К. Селевко. – М. : Народное образование, 1998. – 256 с. 14. *Селіванова О. А. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія* / О. А. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с. 15. *Сидоров Н. Р. Философия образования. Введение* / Н. Р. Сидоров. – СПб. : Питер, 2007. – 304 с. – (Серия «Учебное пособие»).